

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏBİNƏ VİLAYƏT qızı İSMAYILOVA

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ
FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2017

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbərlər: Nizami Qulu oğlu Cəfərov
AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Abbas Qurban oğlu Abbasov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəsmi opponentlər: Nigar Çingiz qızı Vəliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Mirzəxan qızı Abbasova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
İngilis dili və Müasir Azərbaycan dili
kafedraları

Müdafiə _____ 2018-ci il saat ____ Azərbaycan Dillər Universitetinin nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.
Azərbaycan Dillər Universiteti, III mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2017-ci il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dilləri istər genetik (Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupunun Oğuz-Səlcuq yarımqrupuna, ingilis dili isə hind-Avropa dilləri ailəsinin german qrupunun qərb-german yarımqrupuna aiddir), istərsə də tipoloji baxımdan müxtəlif dil qruplarına daxildir (Azərbaycan dili aqlütinativ dildir, ingilis dilini bəziləri analitik, bəziləri isə qarışıq dil növü kimi hesab edirlər). Bu baxımdan da dillər arasında ciddi fərqlər mövcuddur. İngilis dilini öyrənən hər bir azərbaycanlı həmin fərqlərlə bağlı meydana gələn çətinliklərlə qarşılaşmalı olur. Bu cür çətinliklərin müşahidə olunduğu sahələrdən biri də feilin təsriflənməyən formaları məsələsidir.

Bildiyimiz kimi, son illərdə feilin təsriflənməyən formaları probleminə aid bir sıra monoqrafiyalar və eləcə də dissertasiyalar yazılmış, ümumi dilçilik kitablarında və başqa əsərlərdə də bu məsələyə toxunulmuş, onların bir sıra xüsusiyyətləri və növləri haqqında dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Maraqlıdır ki, feilin təsriflənməyən formaları haqqında əsərlər çoxaldıqca, tədqiqat genişləndikcə, bu sahədəki mübahisələr də dərinləşir və daha da ciddiləşir. Feilin təsriflənməyən formalarının mahiyyəti, başqa dil vahidlərinə, xüsusən sözə və cümləyə münasibəti, onların yaranma yolları, müxtəlif növ konstruksiyaları, inkişaf xüsusiyyətləri və s. məsələlər hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycan və ingilis dillərinin materialı əsasında feilin təsriflənməyən formalarından danışarkən qarşıya müəyyən məsələlər çıxır ki, bunları nəzərdən keçirmədən onların mahiyyətini müəyyənləşdirmək, onları fərqləndirmək və bununla da ayrıca götürülmüş qohum olmayan iki dildə və yaxud dil sistemində feilin təsriflənməyən formalarını sözün tam mənasında tədqiq etmək mümkün deyil.

Feil əsas nitq hissəsi kimi dilin leksik sistemində və ümumiyyətlə, dil sistemində çox mühüm yer tutur və dilin ümumi quruluşuna məxsus bir sıra xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Feilin təsriflənməyən formaları morfolojiya, sintaksis, leksikologiya və söz yaradıcılığı ilə bağlıdır. Müqayisə olunan dillərdə feilin təsriflənməyən formaları və onların bəzi xüsusiyyətləri hətta oxşar olur.

Nəzəri dilçiliyin aktual problemlərindən biri də müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formaları olan məsdər, feili sifət, Azərbaycan dilində feili bağlama və ingilis dilində isə cerundun kompleks şəkildə tədqiqidir.

Mövzunun aktuallığı. Seçilmiş mövzunun aktuallığı, hər şeydən əvvəl, dil hadisələrinə yeni nəzərlər – kommunikativ dilçilik, praqmatik qıstıq və mətn dilçiliyi səviyyəsindən yanaşmanın ciddi maraq və əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlıdır. Müxtəlif dil səviyyələrində olan ifadə üsullarının danışıqda reallaşması qanunauyğunluqları ilə yanaşı, onların mətdə fəal şəkildə əlaqələnməsi, danışanın və dinləyənin qarşılıqlı əlaqə və münasibətinin ifadəsi olaraq yeni məzmun kəsb etməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Feilin təsriflənməyən formalarının tədqiqi bir sıra məsələlərin, o cümlədən Azərbaycan dilində məsdər, feili sifət, feili bağlama, müasir ingilis dilində isə məsdər, feili sifət, cerund və onların tərkiblərinin tədqiqi vəziyyətinin, onların daxili quruluşunun, tərkib modellərinin öyrənilməsi baxımından; müxtəlif sistemli dillərdə feilin təsriflənməyən formalarının morfoloji və semantik xüsusiyyətlərinin, sintaktik funksiyalarının, onların tərkiblərinin spesifik xüsusiyyətlərinin tədqiqi baxımından aktuallıq kəsb edir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feilin təsriflənməyən formalarının yuxarıda qeyd etdiyimiz cəhətlərlə bağlı təhlilinə və tədqiqinə ümumi dilçilik, german dilçiliyi, Azərbaycan dilçiliyi, tətbiqi dilçilik, müqayisəli tipologiya, nəzəri qrammatika baxımından ehtiyac var. Yuxarıda sadalanan məsələlərin tədqiqinə olan ehtiyac dissertasiyanın mövzusunun aktuallığını bir daha təsdiqləyir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formaları təşkil edir. Həmin formaların tədqiqindən əldə edilən nəticələrin sistemləşdirilərək ümumiləşdirilməsi tədqiqatın *predmetini* təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərinin müasir səviyyəsinə məxsus olan materiallardan çıxış etməklə feilin təsriflənməyən formalarını araşdırmaq, onların spesifik struktur və semantik xüsusiyyətlərini öyrənmək; həmçinin müasir ingilis dilində olan “məsdər, feili sifət, cerund” bəhsini, onların morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini təhlil etmək və bunların ingilis dili ilə müqayisədə çox böyük fərqi olan Azərbaycan dilində hansı yollarla düzəldiyini, hansı mənaları ifadə etdiyini, nə cür tərcümə olunduğunu, bir sözlə, Azərbaycan dilindəki ifadə vasitələrini araşdırmaq; Azərbaycan dilindəki “məsdər, feili sifət, feili bağlama”-nı araşdırmaq və feilin təsriflənməyən formalarının danışıqda işlədilməsi və mətdəki mövqeyinin elmi-nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi fərziyyəsi. Feilin təsriflənməyən formalarının və onlarla yaranan tərkiblərin leksik-semantik cəhətləri müxtəlif funksional-üslubi xüsusiyyətləri ilə ifadə olunur.

Tədqiqatın vəzifəsi. Tədqiqatın məqsəd və fərziyyəsinə uyğun olaraq tədqiqat prosesində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- türkoloji və eləcə də german dilçiliyində feilin təsriflənməyən formalarının tədqiqi vəziyyətini müəyyənləşdirmək, mövzu ilə bağlı Azərbaycan və ingilis dilçiliyində mövcud olan fikir və mülahizələri təhlil etmək;
- hər iki dildə feilin təsriflənməyən formalarının özəllikləri, növləri, dil sistemində işlənmə dairələrini nəzərdən keçirmək, onların yaranma yollarını şərh etmək və struktur-semantik əlamətlərini təhlil etmək;
- Azərbaycan dilində məsdər, feili sifət, feili bağlama və onların əsasında yaranan tərkiblərə, həmçinin ingilis dilində məsdər, feili sifət, cerund və onların əsasında yaranan tərkiblərə tərif vermək, onların kriteriyalarını müəyyənləşdirmək və işlənmə dairələrini nəzərdən keçirmək;
- tədqiq olunan dillərin materialları əsasında feilin təsriflənməyən formaları ilə yaranan tərkiblərin komponentlərinin paradigmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərini aşkar etmək və tərkiblərin komponentləri arasında obyektiv əlaqəni araşdırmaq;
- ingilis dilindəki məsdəri, cerundu, feili sifəti araşdırmaq, necə düzəldiyini, cümlədə hansı sintaktik funksiya daşdığını öyrənmək və Azərbaycan dilinə hansı yollarla, nə cür tərcümə olunduğunu tədqiq etmək;
- müxtəlif sistemli dillərdə feilin təsriflənməyən formaları əsasında yaranan tərkiblərin tipologiyasını tədqiq etmək və tərkiblərin danışıqdakı valentlik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formaları ilə yaranan tərkiblərin daxili mənə strukturunu və xarici formal əlamətlərini araşdırmaq, onların arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək;
- hər iki dildə danışıq prosesində feilin təsriflənməyən formaları ilə yaranan tərkiblərin daxilində baş verən struktur variasiyaları geniş təhlil etmək, onlarda baş verən transformasiyaların xarakterini açmaq və feili tərkiblərin tərcümə olunma, qarşılıq tapılma, əvəz edilmə imkanlarını öyrənmək

Tədqiqatın metodları. Araşdırılan materialın xarakterinə və qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq burada müxtəlif linqvistik metodlardan – müşahidə, transformasiyon, şərh, komponent təhlili, təsnifat mərhələlərini əhatə edən təsviri və müqayisəli-tutuşdurma, müqayisəli-qarşılaşdırma metodları əsas götürülmüş, yeri gəldikcə ümumiləşdirmə metodunun, həm də ifadə və məzmun planlarının tutuşdurulması metodunun üsürlərindən, təsnifə, kontekstual təhlilə və tədqiq olunan dil faktlarının sintezinə əsaslanan linqvistik-təsviri metoddan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi-nəzəri yeniliyi problemin qoyuluşu və onun konkret həlli ilə bağlıdır. İndiyədək Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, bunlar kifayət etmir. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formalarının təhlili və iki dildə müqayisəli araşdırılması hiss edilən boşluğu doldurmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Əsərdə müasir ingilis dilində feilin təsriflənməyən formaları və onlarla yaranan tərkiblər leksik-semantik və struktur cəhətdən təhlil edilmiş, ana dilimizin müvafiq vahidləri ilə müqayisə olunmuş, ümumi və fərqli əlamətlər aşkara çıxarılmışdır. Bu baxımdan mövcud tədqiqat işini feilin təsriflənməyən formaları tipologiyasının yaradılmasında mühüm addımlardan biri kimi dəyərləndirmək olar. Tədqiqatda müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formalarının oxşar cəhətlərinin tipologiyası üzə çıxarılmışdır. Əsas elmi yeniliklər dil sistemində feilin təsriflənməyən formalarının yeri və mövqeyi, onların cümlədə yerinə yetirdiyi sintaktik funksiyalar, feilin təsriflənməyən formaları ilə yaranan tərkiblərin komponentlərarası sintaktik əlaqələri və s. məsələlərin şərhli ilə bağlı meydana çıxır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Mövzu ilə bağlı linqvistik ədəbiyyatın araşdırılması müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formalarının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili baxımından istənilən səviyyədə öyrənilmədiyini üzə çıxarır.

Məlumdur ki, german dilçiliyində A.Maklin, Q.Kerm, B.Foster, V.Frankis, Ç.Hoket, E.Natanson, A.J.Tomson, A.V.Marinet, M.Svon, M.Hevinqs, C.Yuli, rus dilçiliyində T.A.Barabaş, A.İ.Smirnitski, L.S.Barxudarov, B.A.İlyiş, D.A.Ştelling, Q.A.Veyxman, İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçepsov, türkoloji dilçiliklə məşğul olan alimlərdən B.V.Çobanzadə, Ə.M.Dəmirçizadə, M.H.Hüseynzadə, A.A.Axundov, A.M.Qurbanov, H.İ.Mirzəyev, Y.M.Seyidov, V.H.Əliyev, A.Babayev, S.Cəfərov, C.Cəfərov, Q.Ş.Kazımov, H.K.Quliyev, N.C.Abdullayeva, F.Y.Veysəlli, N.Ç.Vəliyeva, Ə.Ş.Şirəliyev, S.T.Nuriyeva və başqaları

tədqiqat işlərində bu problemə toxunmuşlar. “Hal-hazırda əksər ölkələrdə müqayisəli-tarixi qrammatikaların və etimoloji lüğətlərin hazırlanması ilə əlaqədar müqayisəli tədqiqatlarda böyük yüksəliş müşahidə olunur.”¹

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formalarının toplanması, sistemə salınması, bir-birindən uzaq olan və müxtəlif sistemli dillərə məxsus leksikləşmiş vahidlərin tipoloji-lingvistik cəhətdən təhlil edilməsi, ümumi və fərqli əlamətləri aşkara çıxarılması feil sisteminin imkanlarının müəyyənəşdirilməsi və dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarının tədqiqi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın ayrı-ayrı bölmələrindən, təhlil olunmuş materiallardan və əldə edilmiş elmi nəticələrdən həm xüsusi, həm də ümumi dilçilikdə, eləcə də müqayisə (qarşılaşdırma) istiqamətində aparılan tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Feil əsas nitq hissəsi kimi cümlədə fikrin təbii və obrazlı ifadəsində mühüm rola malikdir. Feilin təsriflənməyən formaları müxtəlif dillərdə çox zaman tam qarşılığı olmadığı üçün, onların öyrənilməsində müəyyən çətinliklər qarşıya çıxır. Bu cəhətdən hazırda xarici dil öyrənən tələbələr üçün həmin tədqiqatın xüsusi praktik əhəmiyyəti vardır.

Dissertasiyanın əsas praktik əhəmiyyətindən biri də odur ki, burada ingilis dili ilə müqayisədə ana dilimizdə feilin təsriflənməyən formalarının ifadə olunma imkanlarının zəngin olması ön plana çəkilir.

Tədqiqatın nəticələri müvafiq praktik və nəzəri seminarlarda, leksikologiya kurslarında, tərcümə nəzəriyyəsində, müqayisəli tipologiya, nəzəri və təcrübi qrammatika fənlərində, azərbaycandilli auditoriyada ingilis dilinin tədrisində, tələbələrlə və dilçi doktorantlarla auditoriyadan kənar təlim prosesində, müxtəlif dərəcə vəsaitlərinin tərtibində gərəkli material rolunu oynaya bilər.

Tədqiqat işində müəyyənəşdirilən məsdər, feili sifət, cerund, feili bağlama və onların əsasında yaranan tərkiblərin modelləri tələbələrin feilin təsriflənməyən formalarının xüsusiyyətlərini öyrənməsinə yardım edə bilər, şifahi nitqin inkişafında bu modellərin böyük köməyi ola bilər ki, bu cəhət tədqiqat işinin tətbiqi dilçilik baxımından da əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

¹ Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa, 2008, s.41

Müdqafəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- müqayisəyə cəlb olunan dillərdə feilin təsriflənməyən formalarının yaranması prosesi öyrənilmiş və məndəki mövqeyinin elmi-nəzəri əsasları müəyyənləşdirilməsi vacibdir;

- müxtəlif sistemli dillərdə feilin təsriflənməyən formalarının leksikoloji makrosistemdə özünəməxsus yeri, işlənmə və tərcümə vasitələri mövcuddur;

- Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formaları sistemində məsdərin morfoloji xüsusiyyətləri, yeri və sintaktik funksiyaları, müasir ingilis dilində məsdər tərkibləri, onların semantik xüsusiyyətləri və Azərbaycan dilinə tərcümə variantları kompleks model təşkil edir;

- feilin təsriflənməyən formalar sistemində feili sifətin morfoloji, semantik, funksional-üslubi xüsusiyyətləri həm müasir Azərbaycan, həm də ingilis dilində öz əksini tapmışdır;

- Müasir Azərbaycan dilində feili bağlamanın səciyyəvi xüsusiyyətləri və ingilis dilində cerundun təbiəti və səciyyəvi xüsusiyyətlərini sıx əlaqədə müqayisə etmək olar.

- Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formalarının kontekstual-funksional əlamətlərindən biri onların adi danışq nitqində, kontekstual şəraitdə, bədii ədəbiyyatda və s. istifadə olunmasıdır.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatda istifadə olunan mənbələr, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan dilini tədqiq edən dilçilərinin əsərlərində feilin təsriflənməyən formalarına münasibət;

2. İngilis dilçilərinin bu mövzu ilə əlaqədar mülahizələri və fikirləri;

3. İngilis dilini tədqiq edən rus dilçilərinin fikirləri, əldə etdikləri nəticələr və s.;

4. İngilis dilini tədqiq edən Azərbaycan dilçilərinin əsərlərində feilin təsriflənməyən formalarına münasibət;

5. Azərbaycan və ingilis dillərində bədii ədəbiyyatlardan istifadə.

Tədqiqat işində irəli sürülən müddəaları əsaslandırmaq üçün ingilis və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən və mətbuat materiallarından nümunələr verilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Onun əsas müddəaları və ayrı-ayrı fəsiləri haqqında BDU-nun Ümumi dilçilik və İngilis dili kafedralarının birgə iclaslarında, universitetdə keçirilən yekun elmi respublika və beynəlxalq konfranslarında məruzələr şəklində müzakirə edilmiş və dərc olunan elmi məqalələrdə öz

əksini tapmışdır. Tədqiqat işinin əsas nəticələri və irəli sürülən təkliflər Azərbaycanca keçirilən respublika və beynəlxalq konfranslarda məruzələr şəklində təqdim edilmişdir.

Tədqiqat işinin quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş elmi-nəzəri, bədii və elektron ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işin elmi yeniliyi göstərilir, nəzəri və praktik əhəmiyyəti işıqlandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, mənbələri müəyyənləşdirilir, müdafiəyə təqdim edilmiş müddəalar və dissertasiyanın aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

Müdafiəyə təqdim olunan dissertasiyanın *I fəsl*i “Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formaları sistemində məsdərin yeri” adlanır və müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formalarından biri olan məsdər bu fəsildə araşdırılmış, onun struktur və semantik xüsusiyyətləri, sintaktik funksiyaları öyrənilmişdir.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində məsdər və onun məsdər tərkibləri özünün leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, üslubi, frazeoloji və etimoloji xüsusiyyətlərinin zənginliyi, rəngarəngliyi, çoxcəhətliyi, genişliyi ilə feilin başqa təsriflənməyən formalarından əsaslı şəkildə seçilir. Dilçi alimlərdən İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçeptsovun feilin təsriflənməyən formaları haqqında fikirləri maraqlıdır: “Əgər cümlə daxilində feilin təsriflənən formaları yalnız bir sintaktik funksiyayı yerinə yetirmək iqtidarındadırlarsa, feilin təsriflənməyən formaları bir sıra sintaktik mövqeləri əvəz etmək imkanlarına malikdir. Bu imkanlar arasında onların cümlədə xəbər ola bilmək imkanlarını istisna etmək lazımdır. Onlar (verballar) cümlə daxilində müxtəlif funksiyalar yerinə yetirirlər”.¹ Tədqiqatlar göstərir ki, məsdər feilin digər təsriflənməyən formalarına nisbətən bir qədər fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Məsdər Azərbaycan dilində feilin başlanğıc forması hesab edilir. M.Y.Bloxun fikrincə: “By virtue of its general process-naming function, the infinitive should be considered as the head – form of the whole paradigm of the verb. (Məsdər hərəkətin adını göstərmə funksiyasına görə

¹ Иванова И.П., Бурлакова В.В., Поцепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва: Высшая школа, 1981, с.11

feilin bütün paradigmlarında əsas forma kimi hesab olunmalıdır). Bu keyfiyyətə görə inkişaf etmiş dillərdə məsdər ismin adlıq halına oxşadıla bilər”.¹

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə məsdər hərəkətin adını bildirir, lakin onun şəxsini, kəmiyyətini, zamanını göstərmir. “Köhnə qrammatika kitablarında feillərə dair verilən izahat məsdərlərlə ölçülürdü. Məsdəri əmələ gətirən “-maq/ -mək” şəkilçiləri “ədatı-məsdər” adlanırdı. Feilin bütün növləri, şəkilçiləri, feili isimlər, feili sifətlər, feili bağlamalar və s. məsdərlərlə bağlanıb izah edilirdi. Bu kitablarda müasir dilimizdə feili isim, feili sifət kimi qəbul olunan sözlər bəzən “növi-məsdər”, bəzən “hasili-məsdər”, bəzən də “ismi-məsdər”, bəzən də məsdərdən əmələ gələn “ismi-fail”, “ismi-məful adlanırdı.”²

Müasir Azərbaycan dilində məsdər “-maq / -mək” şəkilçisi ilə əmələ gəlir. A.N.Kononov “-maq” məsdər şəkilçisinin tarixən iki hissədən yarandığını söyləyir və onun fikrincə bu şəkilçi vaxtilə “-ma” və “ğ” tərkib hissələrindən yaranmışdır. Burada “-ma” feili isim şəkilçisi kimi, “ğ” isə “-g/ -ga/ -ğa” yönlük halın əlaməti kimi izah olunur.³

Müasir ingilis dilində məsdərin formal əlaməti onun qarşısında işlədilən “to” hissəciyidir. Bu dildə məsdərin “to” hissəciyi ilə və “to” hissəciksiz işlədilməsi də mövcuddur. Məsdərin “to” hissəciyi və “to” hissəciksiz işlənməsi dilçilər tərəfindən geniş şərh olunur: a) adi danışıda “to” ədatı ancaq birinci məsdərin qarşısında işlədilir, sonra gələn məsdərin qarşısında “to” hissəciyi işlənmir. Məsələn: “Mother did her utmost *to keep* us clean and *teach* us the elements of manner.” və s.; b) emosional nitqdə cümlədə olan hər bir məsdərin qarşısında “to” hissəciyi işlədilir. Məsələn: “*To be, or not to be* – that is the question” və s.; c) danışiq dilində bəzən məsdərin nominativ mənası nitqin ümumi mənasından aydın olur və bu halda həmin məsdərin əsas hissəsi atılır, ancaq “to” hissəciyi işlədilir, “to” feili bütövlükdə əvəz edə bilər. Məsələn: “Do you smoke? – No, but I used *to* (smoke).” və s.; ç) /can, may, must, shall, should, will, would/ modal feillərindən sonra məsdər “to” hissəciksiz işlədilir; d) “shall, will, do / does” köməkçi feillərindən sonra məsdər “to” hissəciksiz işlədilir; e) hissi qavrayış ifadə edən feillərdən “to hear, to see, to feel” və s. sonra məsdər

¹ Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. Moscow: Higher School, 1983, p.105

² Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. III h., Bakı: Maarif, 1973, s.234

³ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Ленинград: Наука, 1980, с.168

“to” hissəciksiz işlədilir; ə) “to let” feilindən, “məcbur etmək” mənasında işlədilən “to make” feilindən sonra məsdər “to” hissəciksiz işlədilir; f) “had better, would better, had best, would rather, cannot choose but, would sooner, had sooner, cannot ... but, does nothing ... but” və s. ifadələrindən sonra məsdər “to” hissəciksiz işlədilir;¹ g) /why (not)/ ilə başlayan xüsusi suallarda. Məsələn: “Why not take a holiday?”, “Why pay more at other shops?” və s.; ğ) /and, or, except, but, than, as, like/ kimi sözlərdən sonra. Məsələn: “I am ready to do anything but work on a farm”, “I have to feed the animals as well as look after the children” və s.; h) /All I did was, What I do is/ kimi ifadələrdən sonra məsdər həm hissəcikli, həm də hissəciksiz işləyə bilər. Məsələn: “All I did was (to) give him a little push” və s.;² x) “məcbur etmək” mənasında işlədilən “to have” feilindən sonra məsdər “to” hissəciksiz işlədilir. Məsələn: “Have him return it at once” və s.; ı) “help” feili həm hissəcikli, həm də hissəciksiz işləyə bilər. Məsələn: “He helped me (to) move the table” və s.³

İngilis dilində məsdərin “split infinitive” adlanan işlənmə variantı da vardır. Bu “to” hissəciyi ilə məsdərin arasına söz (adətən zərflərin) əlavə edilməsidir. Məsələn: “to really master the subject” – /fənni həqiqətən mənimsəmək/, “to completely cover the floor” – /döşəməni tamamilə örtmək/ və s. Lakin bəzi dilçilər əvvəllər məsdərin bu cür işlənməsinə qərəzli yanaşmış və onu düzgün bir üslub vasitəsi hesab etmirdilər. Belə ki, A.J.Thomson və A.V.Marinet qeyd edirlər: “It used to be considered bad style to split an infinitive (i.e. to put a word between the *to* and the *verb*), but there is now a more relaxed attitude to this.”⁴ M.Swan qeyd edir ki, “split infinitive” ingilis dilində qeyri-rəsmi üslub üçün səciyyəvidir.⁵

Müqayisə edilən hər iki dildə məsdərlər ikili təbiətə malikdir. O, bir tərəfdən, isimlərə, digər tərəfdən isə feillərə yaxınlaşır. Başqa sözlə desək, məsdər feillər və isimlər üçün səciyyəvi olan bir sıra əlamətləri özündə birləşdirən dil vahididir.

¹ Musayev O. İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, s. 236

² Swan M. Practical English Usage. Third Edition. Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 257

³ Nuriyeva S.T. Exercises on English verbals. Bakı: Təhsil, 2016, s.184

⁴ Thomson A.J., Marinet A.V. A Practical English Grammar. Oxford: Oxford University Press, 1986, p. 221

⁵ Swan M. Practical English Usage. Third Edition. Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 256

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində məsdər hərəkətin adını bildirdiyi üçün feilə aid bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: a) inkarlıq kateqoriyası: məsələn, “yazmaq, danışmaq, bilmək” məsdərləri təsdiq, “yazmamaq, danışmamaq, bilməmək” məsdərləri inkardır; b) növ kateqoriyası: məsələn, “yazmaq, yazılmaq, yazdırmaq, yazdırtmaq; danışmaq, danışılmaq, danışdırmaq, danışdırtmaq; c) təsirlik kateqoriyası: məsələn, “yazmaq, almaq, bilmək” məsdərləri təsirli, “getmək, gəlmək, yatmaq” məsdərləri təsirsiz feillərdir.

Müasir ingilis dilində məsdər təsriflənən feil kimi zaman, tərz və növ xassələrinə malikdir. İngilis dilində təsirli feillərin məlum növdə dörd (məsələn: to write, to be writing, to have written, to have been writing), məchul növdə iki (məsələn, to be written, to have been written), təsirsiz feillərin isə məlum növdə dörd məsdər forması (məsələn, to go, to be going, to have gone, to have been going) olur. Təsirli və təsirsiz məsdərlərin məlum növdə dörd tərz (qeyri müəyyən /indefinite/, davamedici /continuous/, bitmiş /perfect/, bitmiş davamedici /perfect continuous/), təsirli məsdərlərin məchul növdə isə iki tərz (qeyri müəyyən /indefinite/, bitmiş /perfect/), təsirsiz məsdərlərin isə məchul növü olmur.

Müasir Azərbaycan dilində məsdər ismə məxsus xüsusiyyətlərə də malikdir: a) hal kateqoriyası (məsələn: oxumaq, oxumağın, oxumağa, oxumağı, oxumaqda, oxumaqdan); b) mənsubiyyət kateqoriyası (məsələn: oxumağım, oxumağın, oxumağı, oxumağımız, oxumağınız, oxumaqları və s.); c) qoşma, feili bağlama, köməkçi feillər, modal sözlərlə (məsələn: görmək üçün, görməyə gələndə, məqsədi görmək idi, görmək lazımdır, görmək mümkündür və s.) ilə işlənir.

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, müasir Azərbaycan dilində məsdər tam isimləşmədiyi üçün kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmir və məsdər tabe sözü (ismi və ya isimləşən digər nitq hissələrini) idarə edir.

Tədqiqat işində müqayisə edilən dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərinin formaları öyrənilmişdir ki, bunlar müasir ingilis dilində tamamlıq məsdər tərkibi (“I want *him to help* me” və s.), mübtədə məsdər tərkibi (“Water seems to be boiling” və s.), “for” sözönülü məsdər tərkibi (“It had been difficult *for Charles to stand* before that crowd in the court (Ch.Dickens)” və s.) variantlarında təsnif edilmişdir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində bu tərkibləri budaq cümləyə transformasiya etmək olur.

K.Kaçalova və E.İzraileviç ingilis dilində məsdərlərin üç növ tərkibini qeyd etməklə yanaşı, müstəqil məsdər tərkibi (Absolute Infinitive Construction) haqqında da yazırlar. Bu məsdər tərkibi isim və məsdərdən ibarət olub, cümlə sonunda gələrək vergüllə ayrılır. Belə tərkiblərə, əsasən,

hüquqi mətnlərdə və kommertiya sənədlərində rast gəlinir. Məsələn: “The sellers offered the buyers 5000 tons of gas oil, *delivery to be made in October*. The buyers requested the sellers to keep them informed of the position of the vessel, *the communications to be addressed to their agents*.”¹

E.M.Qordon və İ.P.Krılova müstəqil məsdər tərkib (The Infinitive in Absolute Construction) haqqında qeyd etmişlər ki, bu məsdər tərkibinə xas olan əsas xüsusiyyət onun “with”, nadir hallarda isə “without” bağlayıcıları ilə işlənməsidir. Bu tərkib leksik cəhətdən sərbəstdir və onun funksiyası cümlədə hal-vəziyyət bildirməkdir.² Məsələn: “He was left alone, with her problem to be unsolved” – /O, problemi həll edilmədən tək buraxıldı/.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində məsdər tərkiblərinin xüsusiyyətləri sırasında başlıca olaraq sabitlik, komponentlərin strukturunun açıqlığı, predikativlik əsas yer tutur. Predikativlik onların birinci struktur-semantik xüsusiyyəti sayılır.

Müasir Azərbaycan dilində məsdər isim kimi bəzən də cümlədə mübtədə və tamamlıq ola bilər və bu halda ismin sualına (nə?) cavab verir. Müasir ingilis dilində isə məsdər isim kimi mübtədə, predikativ, tamamlıq, mürəkkəb tamamlığın tərkib hissəsi, bəzən də təyin, zərflilik (məqsəd, nəticə zərfliyi) funksiyalarında işləyə bilər.

Tədqiqatda məsdər tərkiblərinin ən çox işləndiyi sahələr üç yerə bölünür: 1) ümumxalq danışıq dilində; 2) kitab-mətbuat, bədii ədəbiyyatda; 3) publisistik dildə, yəni ictimai-siyasi üslubda.

II fəsil “Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formaları sistemində feili sifət” adlanır və feili sifətin təhlilinə həsr edilib. Feili sifət ikili xüsusiyyətə malik feilin təsriflənməyən formalarından biridir. Belə ki, həm feilin, həm də sifətin xüsusiyyətini daşıyan sözlərə feili sifət deyilir.

Feili sifətin ikili xüsusiyyətə, həm feil, həm də sifət xüsusiyyətinə malik olması və cümlədəki mövqeyi (müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində işləyə bilməsi və s.) onun tədqiqi işini çətinləşdirmiş və dilçilikdə müxtəlif fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, feili sifət bəzən ayrıca nitq hissəsi hesab edilmiş, bəzən feil, bəzən sifət bəhsinə daxil edilmiş, müxtəlif terminlərlə izah olunmuş və bəzən də feildən düzələn

¹ Израилевич Е.Е., Качалова К.Н. Практическая грамматика английского языка. Москва: Юнвес, 2007, с. 260

² Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present – Day English., M.: Higher School Publishing House, 2-nd edition, 1986, p. 188

sifətlərlə qarışdırılmışdır.¹ Beləliklə, feili sifətin özünəməxsus xassəsi onun tədris işini çətinləşdirmişdir.

Mirzə Kazım bəy tərəfindən Azərbaycan dilində feili sifət haqqında qeyd edilmiş mülahizələr bütün türkologiyada yüksək qiymətləndirilmişdir. Belə ki, məşhur türkoloq qrammatika kitabında feili sifətləri məhz feil kateqoriyasına aid edərək, onları hal, hərəkət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini daşıyan sözlər kimi xarakterizə edirdi.² O vaxtdan uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, böyük Azərbaycan dilçisinin bu fikirləri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

M.H.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” adlı əsərində feili sifətin uzun müddət “ismi fail”, “ismi məful” terminləri ilə işlənməsi, feil kimi zaman, növ, inkarlıq bildirməsi, onu (feili sifəti) əmələ gətirən şəkilçilərin bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olması, hətta bunların bir qisminin başqa vəzifə daşması da qeyd edilir.³

C.Cəfərov qeyd edir ki, feili sifət termini birinci növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Bu birləşmənin əsas sözü sifətdir. Birləşmədən belə çıxır ki, sifət aparıcıdır, yəni feili sifətlər feilin yox, sifətin bir formasıdır. Ancaq bu əksinə olmalı idi. Başqa sözlə, bu termin sifəti feil kimi işlənsə idi, daha məntiqə uyğun sayılardı. Çünki feili sifətlərdə aparıcı xüsusiyyətlər feilə məxsusdur.⁴

Q.Kazımov da qeyd edir ki, feili sifət termini tələffüz baxımından dilə yatımlı olsa da, məntiqi baxımdan doğru deyil. Belə ki, feili sifət terminindən belə çıxır ki, haqqında danışılan dil vahidi sifətdir, lakin onda feillik xüsusiyyəti də vardır. Əslində isə feili sifət deyilən dil vahidi feildir, lakin atributivləşmiş, sifət xüsusiyyəti də qazanmışdır. Bu baxımdan termini “sifəti feil” adlandırmaq daha düz olardı. Lakin artıq feili sifət termini lazım olan anlayışı kifayət qədər ifadə edir və bir termin kimi də sabitləşmişdir.⁵

¹ Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Maarif, 1986, s.220

² Казембек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Второе издание. Казань: Печатано в университетской типографии, 1846, с. 272

³ Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. III h. Bakı: Şərq-qərb, 2007, s.185-189

⁴ Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2004, s.111

⁵ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfoloqiya. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, s. 277

K.Abdullayev Azərbaycan dilində cümlənin monopredikativ quruluşunun təşəkkülündən danışarkən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından belə bir misal çəkir: “Rəsul əleyhüssəlam dövrünə yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu”. Formal baxımdan bu cümlənin iki predikativ nöqtəsi vardır – bir nöqtə “derlər” elementi ilə ifadə olunur, o biri nöqtə “qopdu” elementi ilə ifadə olunur. Buna baxmayaraq, cümlənin quruluşunu bütövlükdə mürəkkəb cümlə kimi müəyyənləşdirmək mümkün deyil, çünki buradakı predikativ elementlərdən biri olan “derlər” orta mərhələyə xas səciyyə kimi digər predikativ element olan “qopdu”-dan zəifdir, onların predikativlik dərəcəsi eyni deyil. “Derlər” elementi cümlədə kvazipredikativ (zəifpredikativ) element kimi çıxış edən feili sifət məzmunudur və məzmunu açan xəbər-atribut kimi çıxış edir.”¹

İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində olan feili sifətləri araşdırarkən aydın olur ki, ingilis dilində feili sifətin iki zaman forması, ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində isə feili sifətin üç zaman forması var. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fərqli dil ailələrinə mənsub olan ingilis və Azərbaycan dillərinin feili sifət xüsusiyyətləri də müxtəlifdir.

İndiki zaman feili sifəti (the Present Participle or Participle I) sözün sonuna “-ing” suffiksi (to read – reading), keçmiş zaman feili sifəti (the Past Participle or Participle II) isə qaydalı feillərdə sonuna “-ed” suffiksi, qaydasız feillər isə kökündən dəyişməklə düzəlir. Azərbaycan dilində isə, demək olar ki, feili sifətin hər üç zaman (keçmiş, indiki, gələcək) forması özünəməxsus müəyyən şəkilçilər vasitəsilə düzəlir, məsələn: “Hanı məni gül qoynunda *doğuran*, xəmirimi göz yaşıyla *yoğuran*, beşiyimdə “Layla, balam” *çağırən*, Azərbaycan...” , “*Ölməz* eşqim, içimdəki dərdim oy... (A. İldırım, Əsir Azərbaycanım), “Bir *sınmış* ağacın önündə çöküb, desələr budağı bağlayırdı o, bir *solmuş* çiçəyi min dəfə öpüb, lap uşaqdan betər ağlayırdı o.” (N.Kəsəmənli). “Bulaq nə deyir görən, hey axdıqca şırhaşır, gündüz *gördüklərini* gecəyəmi danışır?” (B.Vahabzadə). Ancaq inkar etmək olmaz ki, Azərbaycan dilində də bəzən, məsələn, indiki zaman şəkilçisi ilə düzələn feili sifətin cümlə daxilində indiki zamanla yanaşı, keçmiş və ümumi zaman mənalı feili sifət kimi işlənməsinin də şahidi oluruq. Məsələn, keçmiş zamana aid: Bütün düşünləri *dolaşdırən*, işin içindən çıxan kosa qabağa yeriyib ...(S.Rəhimov).; ümumi zaman anlayışı: Balıqçı toruna *düşən* hər bir canlı onun üçün balıqdır. (Atalar sözü). *Başə gələn* çəkilər. (məsəl). Tez *duran*, tez *evlənen* uduzmaz. (Atalar sözü). Hər

¹ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s. 15-16

büdrəyən yıxılmaz. (Atalar sözü). Camaat görürdü ki, dünyada *açılmayan* düşünlər, qaranlıq mətləblər...(Mir Cəlal).

“-Acaq, -əcək” şəkilçisi ilə də düzələn feili sifətlərin məzmununda gələcək zaman çalarından başqa, bir də bütün zamanlara aidlik mənası təsəvvür edilir, məsələn: “olacaq iş, gələcək zaman, oxunacaq material, görülməli tədbir, deyilməli söz, baş tutmayacaq konsert” və s. “*Olacaq* iş çarə yoxdur. *Oxunacaq* yer hazır olmalıdır. *Alınacaq* material alınmalıdır.”¹

Feili sifətin hər iki növü: indiki və keçmiş zaman feili sifətlərin adları şərti xarakter daşıyır, yəni nə Participle I bütövlükdə indiki zamana, nə də ki, Participle II bütövlükdə keçmiş zamana aid deyildir. Feilin digər təsriflənməyən formalarında olduğu kimi, onun feili sifət formasına xas olan zaman kateqoriyası da mütləq deyil, nisbidir, yəni feili sifətin ifadə etdiyi zaman hökmən həmin cümlədə işlənən şəxsi feilin zamanından asılı olur. Cümlədə işlənən şəxsi feilin zamanından asılı olaraq indiki zaman feili sifəti indiki, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilər. Müqayisə edək: a) “While *reading* an English book one may *come across* some new words and expressions” (M.Twain). – İngiliscə kitab *oxuyan* adam yeni söz və ifadələrlə qarşılaşa bilər; b) “While *reading* the English book I *came across* some new words and expressions”. – Mən ingiliscə kitab *oxuyanda* bir neçə yeni söz və ifadələrlə rastlaşdım; c) While *reading* the English book you *will come across* some new words and expressions, I’m sure. – Sən ingiliscə kitab *oxuyanda* bir neçə yeni söz və ifadələrlə rastlaşacaqsan, əminəm.²

Tədqiqat işimizdə bitmiş zaman feili sifətin (The Perfect Participle) düzəlmə qaydasına, cümlədəki funksiyalarına, Azərbaycan dilində tərcümə olunması üsullarına da aydınlıq gətirilir və onun feili sifətin ayrıca üçüncü bir forması kimi göstərilə bilmə imkanlarının olmasını əsaslandırmağa diqqət yetirilib. Maraqlı bir faktı da ingilis dilində feili sifət bəhsini araşdırarkən öyrəndik ki, bəzi dilçilərin əsərlərində ingilis dili feili sifətinin iki deyil, üç tipinin olduğu, yəni indiki zaman feili sifəti (Participle I) və keçmiş zaman feili sifəti (Participle II) ilə yanaşı həm də bitmiş zaman feili sifəti (Perfect Participle) də qeyd olunur və onun “have” feilinin participle I forması və feilin participle II formasından düzəldiyi göstərilir.³

¹ Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. III h. Bakı: Şərq-qərb, 2007, s. 187

² Musayev O. İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, s. 247

³ Arkadyevskaya K.A., Saratovskaya L.B., Larina T.S., Bereslovskiy V.Y. English Grammar Through Practice. Morphology. Moscow: Higher School, 1975, p.168

Müasir Azərbaycan dilində sifət kimi əlamət bildirən, sifətin suallarına cavab verib əlamətləndirdiyi sözdən əvvəl gələn feili sifət, cümlədə, əsasən, təyin olur. Lakin feili sifət sifətdən fərqli olaraq əşyanın hərəkətlə bağlı olan əlamətini ifadə edir, belə ki, feili sifətlərin daxili semantikasında hərəkət anlayışı vardır. Feilə artırılan feili sifət düzəldən şəkilçilər feilin lüğəvi mənasını dəyişmir, lakin feildən düzələn sifət şəkilçisi feilə artırıldıqda feilin lüğəvi mənası itir.

Müasir Azərbaycan dilində feili sifət sifətlər kimi substantivləşir və substantivləşərək ismə məxsus əlamətlər qazanır. Feili sifətin substantivləşməsi sifət kimi, onun cümlədəki əsas vəzifəsini – təyin etmək vəzifəsini dəyişir və beləliklə, o, mübtəda, xəbər, tamamlıq vəzifəsində çıxış edə bilər. Feili sifətlərin hərəkət (*yazılmış* məktub və s.), zaman (*gələn* qız və s.), təsirlik və təsirsizlik (*yazılan* məktub (təsirsiz), *yazan* uşaq (təsirli), *yazışan* uşaq (təsirsiz) və s.), növ (*yazılmış* məktub, *yazdırılmış* məktub və s.), inkarlıq (*yazan* – *yazmayan* tələbə, *yazılmış* – *yazılmamış* məktub və s.), tərz (ağlaya-ağlaya *danışan* adam, *deyinən* qoca və s.), şəxs bildirməsi (*yazdığım/ yazdığın/ cavab, yazdığı/ yazdığımız/ yazdığınız/ yazdıqları* cavab və s.) və özündən əvvəl gələn ismi, əsasən, feillər kimi idarə etməsi (kinoya baxdım – kinoya baxan, kitabı oxudum – kitabı oxumuş, məktəbdə gördüm – məktəbdə gördüyüm və s.) kimi xüsusiyyətləri onu feilə yaxınlaşdırır.

Müasir ingilis dilində feili sifət komponentli sintaktik vahidlərin təhlilini aparan zaman belə nəticəyə gəldik ki, bu vahidləri üç qrupa bölmək olar: feili sifət komponentli söz birləşmələri, feili sifət tərkibləri, feili sifət cümlələri.

Feili sifət komponentli söz birləşmələrində feili sifət bir və ya bir neçə sözlə birlikdə bir cümlə üzvü olur. Məsələn, */Looked back from the road he could still see her in her white dress, standing modestly apart from the dancers/* (Th.Hardy). */After a while he passed an elderly parson riding a grey horse/* (Th.Hardy) və s.

Söz birləşmələrini tərkiblərlə qarışdırmaq olmaz. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında xəbər əlaqəsi yoxdur. Söz birləşməsində feilin təsriflənməyən forması ilə ifadə olunmuş hərəkətin isim, yaxud əvəzliklə ifadə olunmuş icraçısı iştirak etmir. Feili sifət tərkiblərində həm əvəzlik, yaxud isimlə ifadə olunmuş ad bildirən tərəf, həm də feili sifətlə ifadə olunmuş ikinci tərəf işlənir və komponentlər arasında xəbər əlaqəsi olur. Məsələn, */The lady was seen crying at the cinema/*. Feili sifət komponentli söz birləşmələri cümləyə transformasiya oluna bilmədiyi halda, feili sifət tərkibləri cümləyə transformasiya olunur, “mübtəda + xəbər” quruluşlu

cümləyə çevrilir. Məsələn, /They saw that the lady was crying at the cinema/. Müasir ingilis dilində aşağıdakı feili sifət tərkibləri işlədilir: 1) Tamamlıq Feili Sifət tərkibi (The Objective Participial Construction), məsələn: I heard them talking about it at home. (Th.Hardy); 2) Mübtəda Feili Sifət tərkibi (The Subjective Participial Construction). Məsələn: He was seen reading a book.

Müstəqil feili sifət tərkiblərindən feili sifət cümlələri törəmişdir. Feili sifət cümlələri müstəqil nominativ feili sifət tərkiblərinin inkişafının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Məsələn, 1) Müstəqil Nominativ Feili Sifət tərkibi (The Nominative Absolute Participial Construction). Məsələn: The cab coming in a minute later, the passengers left.; 2) Söznülü Müstəqil Feili Sifət tərkibi (The Prepositional Absolute Participial Construction). Məsələn: She sat quite silent, with her eyes stared at the photo.; 3) Müstəqil Feili Sifət tərkibi (The Absolute Participial Construction). Məsələn: Generally speaking, I don't appreciate her behaviour like that.

Beləliklə, müxtəlif sistemli dillərdə tədqiq olunan feili sifət və feili sifət tərkiblərinin müqayisəli-tipoloji təhlili, bu dillərin qrammatik quruluşunu mahiyyət etibarını ilə eyni, lakin onu çatdıran qrammatik formaların müxtəlifliyi ilə səciyyələnilir.

III fəsil "Azərbaycan dilində feili bağlama və ingilis dilində cerund" adlanır. Azərbaycan dilində feili bağlamanın səciyyəvi xüsusiyyətləri, ingilis dilində cerundun təbiəti və səciyyəvi xüsusiyyətləri, cerundla olan konstruksiyaların özəllikləri və cerundun Azərbaycan dilində tərcümə variantları *üçüncü fəsildə* tədqiq edilmişdir.

A.N.Kononov, haqlı olaraq göstərmişdir ki, feili bağlamaları zamanlara görə təsnif etmək düzgün deyil, bunları ancaq formaya görə təsnif etmək lazımdır, çünki feili bağlamalar müstəqil surətdə heç bir zaman məzmunu ifadə edə bilmir. Onların zaman məna çalarlığı müstəqil feillə qarşılaşdıqda müəyyənləşir, yəni feili bağlamanın zaman çaları müstəqil feilin zamanından asılı olduqda müəyyənləşir.¹

M.H.Hüseynzadənin fikrincə, feili bağlama istilahı şəkilçilərin sintaktik rolundan alınmış bir istilahdır. O qeyd edir ki, dilimizdə bir sıra şəkilçilər var ki, onlar ya bir sadə, ya da bir mürəkkəb cümlə daxilində iki işi bir-birinə bağlayır, yəni bir cümlədə iki iş icra edilir ki, onun biri sərbəst,

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Ленинград: Наука, 1980, с.256

digəri isə həmin sərbəst işə bağlı olur.¹ Feili bağlamaları zərf hesab edən alimlər də vardır.

Feili bağlama həm feilə, həm də zərfə aid xüsusiyyətlərə malikdir. Feilə aid xüsusiyyətləri – hərəkət bildirməsi, inkarlıq, növ və təsirlik kateqoriyalarıdır. Məsələn: “yoxlayanda – yoxlamayanda; yazanda – yazılarda – yazışanda – yazdıranda; görəndə, biləndə, axtaranda (təsirli), güləndə, oyananda, yuxulayanda (təsirsiz)”. “Onların nitqdəki əsas fəaliyyəti zərf mövqeyində işlənmələridir.”² Feili bağlamanın dəyişməzliyi (sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir və qrammatik dəyişikliyə uğramır), cümlədə başqa bir feilə aid olub onu izah etməsi, zərfin suallarına cavab verərək həm təklidə, həm də əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə cümlədə zərflik funksiyasını yerinə yetirməsi onun zərfə aid xüsusiyyətləridir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində feili bağlama əmələ gətirən şəkilçilər çox zəngin və müxtəlif olduğu kimi, onların ifadə etdikləri mənalar da çox müxtəlifdir. Feili bağlama ilə ifadə olunmuş feil iş, hal və hərəkətin davamlığını, inkişafını, hala çevrilməsini bildirir. Bunlar cümlə içərisində əsas feillə icra olunmuş iş, hal və hərəkətin icra tərzini bildirir. Tərkibində feili bağlamalar olan feili birləşmələr daha çox canlı danışıq və bədii əsərlərin dilində işlənir.

İngilis dilində feilin təsriflənməyən formalarından biri olan *cerund* da, məsdər kimi, ikili xarakterə, həm feili, həm də ismi xüsusiyyətlərə malikdir. Məsdərdən fərqli olaraq, *cerund* davamlılıq mənə çalarlığına malikdir və *cerund*da ismi, məsdərdə isə feili xüsusiyyətlər çoxdur. Formaca müxtəlif olan *cerund* və məsdər mənaya görə də fərqlənir. *Cerund* məsdərə nisbətən ümumi, mücərrəd xarakterə malikdir, məsələn: “He loves *dancing* under the rain.” – ümumiyyətlə mənəsində. “He does not love *to dance* on such a cold day” – bu gün mənəsində.

Cerund ancaq ingilis dilinə xasdır. *Cerund* cümlədə müxtəlif sintaktik vəzifələrdə iştirak edə bilər. Cümlədə *cerunda* təklidə çox az təsadüf edilir. Feilin bütün təsriflənməyən formaları kimi, *cerund* da predikativ tərkiblər əmələ gətirir. Belə ifadələrin *cerund*la ifadə olunmuş feili hissəsi ilə isimlə və ya əvəzliliklə ifadə olunmuş ismi hissəsi arasında olan münasibət mübtədə ilə xəbər arasında olan münasibətə bənzəyir. Məsələn: “I don’t

¹ Hüseyinzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Bakı: Maarif, 1973, s. 245

² Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti, 2006, s. 353

like *my children asking* for help,” said he proudly. – / “Uşaqlarımın kömək istəməsinə xoşlamıram,” qürurla o dedi./ (Th.Hardy)

Morfoloji formalarını nəzərə aldıqda, feilin indiki zaman feili sifəti və cerund bir-birindən fərqlənir. Lakin nitqdə işlənmə və digər sözlərlə əlaqəyə girmə baxımından cerund və indiki zaman feili sifəti bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn, cerund sözünü ilə işləyə bilər, yiyəlik halında olan isim, yaxud yiyəlik əvəzliyi ilə təyin oluna bilər, isim kimi cümlədə mübtədə, predikativ, tamamlıq və s. sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilər.¹ Zərflik və təyin vəzifəsində həm feili sifət, həm də cerund işlədilir, lakin bu halda cerunddan əvvəl sözünü işləyir.

Cümlə daxilində “-ing” formasına malik olan və cümlədə isim funksiyasında çıxış edən sözün feili isim, yaxud cerund olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Bununla belə onlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Feili ismin yalnız ismi xüsusiyyətləri olduğu halda, bütün təsriflənməyən feillər kimi, cerund isə ikili xarakterə (ismi və feili xüsusiyyətlərə) malikdir və feili isimlə artikl işlədilir (məsələn: I want you to give my trousers *a good ironing.*), cerund ilə isə heç bir artikl işlədilmir. Feili isim cəm şəkilçisi (-s) qəbul edərkən cəmdə işləyir, (məsələn: Their *comings and goings* disturb me.). Cerund isə, heç bir cəm şəkilçisi qəbul etmir. Cerund zərflə, feili isim isə sifətlə təyin olunur (məsələn: *Drinking* even temperately was a sin. (cerund); He took *a good scolding* about clodding Sid (feili isim).). Təsirli feillərdən düzəldilmiş cerunddan sonra vasitəsiz tamamlıq işlədilir, feili isim vasitəsiz tamamlığı qəbul etmir, o “of” sözünü vasitəli tamamlıq qəbul edir, məsələn: Meanwhile Gwendolen was rallying he nerves *to the reading* of the paper. Yəni, “-ing” formalı sözdən sonra vasitəsiz tamamlıq işlənibsə, o cerunddur.²

Apaşdığımız araşdırmalar göstərir ki, müasir ingilis dilində də feilin təsriflənməyən formalarından biri olan cerund mübtədə, xəbərin hissəsi, tamamlıq, təyin, zərflik vəzifələrində çıxış edir və Azərbaycan dilində isim, məsdər və feili bağlama ilə ifadə olunur.³

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, feilin təsriflənməyən formaları çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir: xalq danışığı dilində, bədii əsərlərdə, mətbuat dilində və s.-də. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində

¹ Musayev O. İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, Qismət, 2007, s. 262

² Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kozhevnikova O.N. and others. A Grammar of the English Language. 4-oe izd., Leningrad: Просвещение, 1973, p.185

³ Nuriyeva S.T. Cerund. Bakı: Təhsil, 2011, s.13

feilin təsriflənməyən formalarının kontekstual-funksional əlamətlərindən biri onların adi danışqda, kontekstual şəraitdə, bədii ədəbiyyatda və s. istifadə olunmasıdır.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Müqayisə edilən dillərdə məsdərlər feilin təsriflənməyən formalarından biri kimi mövcuddur. İngilis dilində onun göstəricisi analitik, Azərbaycan dilində isə sintetik vasitələrdir. Hər iki dildə məsdər cümlə üzvü funksiyalarında iştirak edir. Bu artıq onların tərkibli və tərkibsiz işlənməsindən asılıdır.
2. Hər iki dildə məsdərlər həm isimlərə, həm də feillərə yaxınlaşır. Lakin ingilis dilində məsdərlər zaman, tərz və növ xassələrinə malikdirsə, Azərbaycan dilində daha çox ismə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir.
3. İngilis dilində feili sifətin iki zaman forması, ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində isə feili sifətin üç zaman forması var. İngilis dilində feili sifətin formaları (indiki və keçmiş zaman forması) formaca indiki və keçmiş zamanı göstərsə də, diqqətlə fikir verdikdə görürük ki, indiki zaman feili sifəti həm indiki, həm də bitmiş zamanı ifadə edir. Keçmiş zaman feili sifəti isə keçmiş zamanı ifadə edir və bəzən də konkret zamanı olmur. İngilis dilində feili sifətin zaman kateqoriyası şərti xarakter daşıyır (nisbidir), Azərbaycan dilində isə feili sifətin zaman formaları özünəməxsus şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlir.
4. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində feili sifət atributiv səciyyəlidir, yəni birləşmə daxilində təyin funksiyasında çıxış edir. Deməli, funksional cəhətdən feili sifət həm verbal, həm də atributiv xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Müqayisə edilən hər iki dildə feili sifəti şərtləndirən ən başlıca əlamət onun hərəkət məzmununa malik olmasıdır və onun hərəkət məzmununa malik olması bir sıra qrammatik kateqoriyaların, məsələn, növ, tərz, zaman, inkarlıq kateqoriyalarının yaranmasına imkan verir.
5. Feillə qrammatik cəhətdən sıx surətdə bağlı olan feili bağlama hərəkətin əsas lüğəvi mənasını özündə ifadə edir və müstəqil feildən asılı vəziyyətdə olur, köməkçi vəzifə daşıyır. Feili bağlama ilə ifadə olunmuş feil iş, hal və hərəkətin davamlığını, inkişafını, tərzini bildirir. Feili bağlama istər yazılı abidələrdə, istərsə də müasir ədəbi dilimizdə işlənmə dairəsinin genişliyinə görə, habelə məhsuldarlığı etibarilə diqqəti cəlb edir.

6. Müasir ingilis dilində feilin təsriflənməyən formalarından biri olan cerund Azərbaycan dilində məsdər və feili bağlama ilə ifadə olunmuş cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edir.
7. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları bir qayda olaraq aid olduqları sözlərdən əvvəl, ingilis dilində isə aid olduqları sözlərdən əvvəl və sonra gələrək heç bir formal şəkilçi qəbul etmirlər.

Dissertasiya işinin əsas məzmununu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. İngilis dilində feilin təsriflənməyən formalarında zaman kateqoriyası // Dil və Ədəbiyyat, BDU, Bakı, 2013, № 4 (88), s. 42-45
2. Dilçilikdə “feili sifət və feili sifət tərkibləri” probleminin tədqiqi tarixinə dair qeydlər // Dil və Ədəbiyyat, BDU, Bakı, 2014, № 3 (91), s. 77-79
3. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feili sifət xüsusiyyətlərinin təhlili // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya Məsələləri, Bakı, 2014, № 8, s. 289-295
4. Cerundun özəllikləri və cerundun Azərbaycan dilində tərcümə variantları // Dil və Ədəbiyyat, BDU, Bakı, 2014, №4 (92), s. 120-123
5. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdərin səciyyəvi xüsusiyyətləri // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya Məsələləri, Bakı, 2015, № 8, s. 248-259
6. Müasir Azərbaycan dilində feili bağlamanın struktur-semantik və işlənmə xüsusiyyətləri // Tağıyev Oxuları. Elmi Məqalələr Məcmuəsi, BSU, Bakı, 2015, № 1, s. 51-55
7. Dilçilikdə feil problemi ilə bağlı tədqiqatların tarixi // Elmi Xəbərlər, ADU, Bakı, 2015, № 6, s. 85-90
8. О предикативных конструкциях в современном английском языке / Международной научно-практической конференции «Глобализация Науки: Проблемы и Перспективы», г.Уфа, РФ, 2015 г, 3 апреля, с.78-79
9. Müasir ingilis dilində cerundun təbiəti, formaları və səciyyəvi işlənmə xüsusiyyətləri / AMEA-nın 70 illiyinə həsr edilmiş Akademik Elm Həftəliyi -2015, Beynəlxalq Multidissiplinar forum, Bakı, 2015, 02-04 Noyabr, s. 148-150
10. Danışiq mədəniyyəti / Dil və Mədəniyyət, Respublika Elmi-praktiki konfransı, ADU, Bakı, 8-9 oktyabr 2015, s. 309-311

11. Предикативные конструкции в современном английском языке // Вісник Дніпропетровського Університету імені Альфреда Нобеля, Серія «Філологічні Науки», 2015, № 1 (9), с.148-153
12. Müxtəlif sistemli dillərdə feili sifət tərkiblərinin təhlili / Kognitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri, Beynəlxalq elmi konfrans, ADU, Rusiya EA Sibir Bölgəsinin Filologiya İnstitutu. Bakı, 20-21 oktyabr 2016, s. 61-63

НЕЛИЧНЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ
Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, а также списка использованной литературы и некоторых источников интернета.

Во введении обосновываются актуальность избранной темы, объект и предмет исследования, также определяются цель и задачи, уровень разработанности темы, ее научная новизна, методология, теоретическая и практическая значимость, сформулированы основные положения, выносимые на защиту. Здесь же даются краткое описание задач, стоящих перед исследованием, и научная информация об апробации работы и ее структуре.

Первая глава содержит анализ инфинитива в азербайджанском и английском языках. В этой главе описаны структурные и семантические особенности инфинитива, конструкции, которые образуют инфинитив, а также синтаксические функции инфинитива и его конструкций.

Вторая глава посвящена причастию в обоих языках. В данной главе рассматриваются морфологические, семантические и функциональные свойства причастия, способы его перевода на азербайджанский язык. Эта глава также включает в себя различные подходы к вопросу о типах причастий в английском языке.

Третья глава посвящена одному из типов неличных форм глаголов, называемых герундиями, которые не существуют в азербайджанском языке. Проанализированы двойственная природа герундия, его специфические особенности, а также синтаксические функции как самого герундия, так и его оборотов. В этой главе также описаны способы перевода герундия на азербайджанский язык. Другой тип неличных форм глагола в азербайджанском языке называется деепричастие, которого не существует в английском языке, но используется в азербайджанском языке, исследуется в третьей главе данной работы.

В заключительной части содержится информация о всей проделанной работе и результатах исследовательской деятельности, включая список использованной литературы на азербайджанском, русском и английском языках, а также некоторые источники интернета.

THE NON-FINITE FORMS OF THE VERBS
IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

Summary

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion, and the list of scientific references and internet sources.

In the Introduction of the thesis the urgency of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research, its methods, goals and objectives of the research, its object and subject, research and scientific information about approbation and structure of the research are given.

The first chapter contains the analysis of the infinitive in both languages. The structural and semantic features of the infinitive, the constructions it forms and the syntactical functions of the infinitive and infinitive constructions are analysed in this chapter.

The second chapter is dedicated to the participle in both languages. This study examines the morphological, semantic and functional properties of the participle, the ways of its translation into the Azerbaijani language. The chapter also involves various approaches of different linguists to the issue of the types of the participle in English.

The third chapter deals with one of the types of non-finite verbs called gerund, which doesn't exist in the Azerbaijani language. The double nature of gerund, its specific features, syntactical functions of gerund and gerundial constructions, the ways of translation of gerund to the Azerbaijani language are analysed. The other type of non-finite verb in the Azerbaijani language is called "adverbial participle", which doesn't exist in English, but highly used in the compared language, is investigated in the third chapter of the research work.

The result of the thesis is summarized in the conclusion. The list of the corresponding scientific references in Azerbaijani, Russian and English and internet sources are presented at the end of the thesis.

Çapa imzalanıb: 07.12.2017.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

САБИНА ВИЛАЯТ ГЫЗЫ ИСМАИЛОВА

НЕЛИЧНЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

5714.01 – Сравнительно-историческая
и сравнительно типологическая лингвистика

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2017